

Хоскинг, Џеффри, *Россия: народ и империја 1552–1917*, Смоленск 2000.

Сваки историчар који жели озбиљно да се бави Русијом, пре или касније, суочи се са најконтроверзнијим проблемом њене историје, проблемом империје. Управо је империја, била она империја царева или комесара, одредила пут руског националног развитка, или га је, као што ће се видети, уназадрила.

Књига познатог британског историчара и стручњака за проблеме империје и нације у Русији, Џефрија Хоскинга, насловљена „Russia: People and Empire 1552–1917”, први пут се појавила у В. Британији 1997. године. Она представља један од успешних покушаја да се размрси чвор те проблематике.

Пре него што се посветимо самој структури дела, желели бисмо да укажемо на недостатак руског издања те књиге. Издавач, желећи да књигу представи широј јавности, изоставио је списак коришћене литературе.

Аутор је књигу поделио на четири дела. Први и трећи су структуралног, а други и четврти хронолошког типа.

Основна претпоставка на којој аутор заснива своје дело односи се на неразвијеност националног принципа код руског народа, који је вековима, до наших дана, био под империјалним бременом. Ово је, иначе, теза која је све заступљенија и у руској историографији (нпр. Б. Н. Миронов).

У првом делу књиге аутор нас упућује на саме почетке империјалне експанзије, њене узроке и очигледне последице. С правом је пад Казанског каната 1552. године узет за почетну годину настанка империје. Ослобађајући старе руске области, Московска Русија је почела присвајати и инкорпорирати неруске народе. Доба експанзије почињало је том годином и трајаће скоро 400 година. Сам проблем територијалне експанзије, корифеји руске историографије – С. М. Солвјев, В. О. Кључевски и П. Н. Миљуков – сматрали су кључним проблемом руске историје. Руска држава је, желећи да заштити своје степске границе,

ишла све даље и даље. Можда је тај проблем најбоље речима осликао А. М. Горчаков, министар спољних послова и канцелар империје, рекавши да када држава дође у додир са полудивљим номадским племенима, мора да начини избор „... или да одустане од тог сталног напора и осуди своје границе на сталне немире... или да све дубље и дубље продире у срце дивљих земаља... при чему се највећа тешкоћа састоји у њеној способности да се заустави.”¹ Џефри Хоскинг је то добро осетио и на прави начин, без пристрасности, експлоатисао у целој књизи.

У првом делу, бавећи се теоријом империје, аутор нас упућује на византијско наслеђе у руској култури. Идеолошки основ империјалног ширења он налази у месижанској проповеди монаха Филотеја из 1500. и 1501. године о Москви као „Трећем Риму”.² Иако ту доктрину власт никада није званично прихватила, она је представљала крилатицу у „крсташком рату” против неверника, Татара. Тако је и установљена царска титула 1547. године.

Спојивши теорију империје са Москвом као „Трећим Римом”, аутор нас даље води кроз империјалну праксу. Описујући различите области царске експанзије, он нам омогућава да схватимо и особине руске империје и положаје различитих народа у њој.

Користећи тзв. степску дипломатију, Русија је покоравала различита номадска племена, ослобађала је области од Татара и стављала под своју заштиту стратешки важне области. Због тога је оправдана констатација руског историчара Б. Н. Миронова да је руска експанзија до краја XIX века била подстакнута геополитичким и стратешким, а не економским разлозима.³ Сам Кључевски нам, међутим, указује на двојни карактер експанзије која је прво била ослободилачка, да би се изненада претворила у освајачку.

Хоскинг нам, у кратким цртама, износи податке о улози сваког од покорених народа у империјалним институцијама. У Руској империји народи су се делили на оне који су задржали неке одлике државности и на оне који су се империјално асимилovali.⁴ Први су своју верност исказивали давањем заклетве руском цару, док су други, као, на пример, Татари, од којих су многи постали православни, прихватили обележја највеће етничке групе. Наравно, било је и територија које су се тешко могле приволети на послушност, као што су Пољска, Кавказ, Финска и сл.

¹ Хенри Кисинџер, *Дипломатија I*, Београд 1999, 115.

² Сам Филотеј каже: „Два су Рима пала, трећи (Москва) стоји и четвртог неће бити”, према: Г. В. Вернадский, *Московское царство I*, Тверь – Москва 2000, 22.

³ Б. Н. Миронов, *Социальная история России I*, С.-Петербург 1999, 26.

⁴ Ibid., 30.

Аутор нам указује на специфични положај средње Азије, која је имала статус сличан колонији због протектората над Хивским канатом и Бухарским емиратом. Због тога се касније појавио историографски мит о Руској империји као колонијалној сили.

Завршивши овај преглед, аутор нам даје основна својства руске империје, а то је да је она била војна, сувоземна империја, због чега је подсећала и на римску, која је своју економију усмерила на издржавање армије која јој је гарантовала безбедност, док нова империјална култура, главни асимилациони фактор, није била исконски руска, ендогена, већ позајмљена од других европских народа. Руски народ се утопио у таквој смеши, свим силама се трудећи да одржи национални идентитет.

У другом, хронолошком делу, аутор нам приказује и прве озбиљније проблеме са којима се суочила руска империја. Аутор пролази кроз дуги период, од Ивана Грозног до Николаја I, описујући успехе и неуспехе империје не само на војном и политичком плану већ, пре свега, на плану реформе друштва.

На војном плану, империја је, после првих успеха, почела да трпи неуспехе, у Ливонском рату од 1557–1582. године, у сукобу са кримским Татарима 1571. године.

Учвршћивање јаке централне власти било је под сенком борби између цара и земљопоседничке аристократије, бојара, што ће кулминирати великим терором царева гарде, опричника. Аутор закључује да је тај терор разбио крхко јединство народа и државе. Све то је омогућило да ослаби земља која је, потом, искусила власт узурпатора и страну инвазију. Тек је препорођени национални дух, оличен у руском сељаку предвођеном Мињиним и Пожарским, успео да изгони Пољаке и акламацијом устоличи нову династију Романових.

Присаједињењем Украјине (Малорусије) империји, увећана је територија, али су увећани и унутрашњи проблеми.

Аутор уочава неспоразум на релацији држава-црква, који је довео до првог већег судара народне традиције и империјалних потреба. Црквена реформа патријарха Никона из 1654. године о увођењу грчких обичаја у црквене обреде, изазвала је револт бројног становништва које је то оценило као издају старих обичаја.⁵ Ти, тзв. староверци, били су због своје непопустљивости прогањани, чиме је сматра аутор, створена прва лукотина у националном бићу, настала између дела народа и цркве. Иначе, он износи податак да је почетком XX века старовераца било између десет и дванаест милиона.

⁵ Спољна манифестација те реформе била је прелазак са крштења са два на крштења са три прста. Иначе, разлике између „старовераца“ и званичне цркве биле су искључиво ритуалне природе. (комент. Ј. Ч.)

Следећи велики лом, према аутору, биле су реформе Петра Великог. Својим реформама Петар је оснажио армију, ојачао економију и омогућио Русији да порази најјаче европске армије и постане велика сила првог реда. Такође, извршена је промена у титулатури, када је Сенат 1721. године Петру Великом доделио титулу „Отец Отечества, император, могужественный“ („Отац Отаџбине, император, моћни“), чиме је империја озваничена.⁶

Међутим, тиме су учвршћене империјалне институције, а јаз између државе и народа се повећао. Значај друштвених реформи можда се најбоље огледа у завођењу меритократије, владавине заслуга, у „Табеле о ранговима“ 1722. године. Цар, занесен просветитељским идејама, желео је империјалне институције засноване на заслугама, а не на пореклу. Али, како и сам аутор излаже, реформе у духовној сфери можда су највише, у предстојећем периоду, осакатиле руски народ. Црква, која је, поред цара, имала највећи утицај у друштву, сведена је на само једну од многих државних институција. Укинута је функција патријарха, а формиран је Свети синод са оберпрокурором на челу, кога је постављао лично цар. Сама елита је *a priori* прихватила туђе обичаје, усвајајући их као исконски своје, чиме се претворила у однарођену групаацију са уско личним интересима. Таквим мерама народ се све више удаљавао од њих.

За Петровим искуством ишао је цео руски XVIII век. После више просечних владара, устоличена је Катарина II Велика. Но, аутор нам предочава да ни Катарина није била толико енергична у решавању неких друштвених проблема. Покушала је да олакша положај државних сељака, али у домен кметства није се упуштала. Истовремено, она је спровела доста реформи у сфери државне управе, положаја племства и привреде. Аутор, пре свега, износи значајну констатацију да је она желела да створи „трећи слој“. „Дарованом повељом“ из 1785. године градови су добили посебан статус у држави, а градско становништво било је подељено у шест категорија, од којих је свака давала своје представнике у општинско веће. Богати трговци су постали привилеговани слој, чиме су се приближили племству. Грађанство је требало да буде катализатор жеља и намера како племића тако и сељаштва.

Владавина Александра I обележена је титанском борбом са Наполеоном. Оно што је њу још обележило био је и амбивалентни карактер самог владара. У почетку либерално настројен, цар је око себе окупио многе реформаторе. Најзначајнији међу њима био је М. М.

⁶ Према: Михаил Карпович, „Имперская Россия (1801–1917)“, 292; објављено у књизи Г. В. Вернадский, *Московское царство II*, Тверь – Москва 2000, 289–360.

Сперански. Аутор нам пластично приказује Сперанског и његов реформски рад. Он је сачинио пројекат којим би Русија добила законодавно тело – Думу, реформисана министарства, извршну власт у државном савету, реформисано судство, финансије итд. Међутим, цар је 1812. године отпустио Сперанског и још дуго се морало чекати на реформе те врсте. После победе над Наполеоном, Александар се окренуо хришћанском мистицизму и изразитом конзервативизму из кога је изникла Света Алијанса.

После Александрове смрти и устанка Декабриста, крајем 1825. године, на трон се попео његов брат Николај I. Доба Николаја I, познатије као „гвоздени век”, аутор сматра природним наставком Катарининог доба. То је био врхунац просветитељства, потребе за чврстим законским оквирима, снажном армијом и даљим империјалним ширењем, пре свега на Кавказ. И поред често репресивних метода, Николај I је реформисао законодавство и започео реформисање институције кметства, што ће, још енергичније, наставити његов син.

У трећем, структуралном делу аутор нас дубље уводи у саме социјалне структуре као што су племство, сељаштво, свештенство, буржоазија и интелигенција.

Разматрајући односе унутар сваке од социјалних група, можемо осетити које су од њих биле у непосредној служби империје, а које су постале њене жртве. Аутор је, проучавајући племство, уочио разлику између западноевропског и руског племства. Руски племићи су били чиновници императора и државе коју је он оличавао, а не његови такмаци као што је то био случај на западу. Они су за ревносну службу добијали земљу са кметовима и учествовали су у раду племићких скупштина на губернијском нивоу. Њихов културни и интелектуални значај аутор не заобилази. Напротив, он доказује да је и сам декабристички устанак био резултат упућености племства у државне проблеме. Неки од племића су желели да ослободе своје сељаке, док су неки, у тајним друштвима, чак спремали акције ликвидације царске породице и успостављања републике. Међутим, и поред свега, они су оличавали империју и све специфично што је она са собом носила.

Положај сељаштва се, по аутору, од области до области разликовао. Сам положај кметова није био толико суров, мада се касније од тога створио стереотип. Институција кметства, како аутор доказује, имала је своју улогу у првом периоду империје. Она је омогућила лакше скупљање пореза и регрутовање војника. Сами сељаци, на племићким имањима, имали су своје скупштине преко којих су одржавали везе са господаром. Између њих је остварен специфичан *modus vivendi*. Ипак, морамо додати да је кметство у XIX веку истрошило своју суштину и да

га је требало што пре укинути. Аутор нам приказује и живот у још неким сељачким организацијама, као што су задруге, које су биле чисто економске природе.

Најзначајнија државна институција, која се попуњавала из редова сељаштва, била је армија. Оправдана је ауторова констатација да је армија била једина институција која је, уз све тешкоће, остала најснажнија у Европи. Што је још значајније, ту су се сучељавали племићки и сељачки свет, један на други су узајамно утицали и превлађивали већ спомињани јаз.

Свештенство, и даље поштовано у друштву, било је знатно ослабљено. Аутор сматра да су све тешкоће с којима се тај слој сусретао духовно ускратиле руски народ. Слабост цркве и њена борба да у том вакууму појача свој утицај, довели су, по ауторовој процени, до појаве секти и социјализма.

Буржоазија и интелигенција биле су тесно повезане групације које су желеле да се Русија ослободи непотребног бремена. Аутор приказује како из малог трговачког сталежа нараста грађански слој, реформаторски настројен, како због својих економских интереса, тако и интелектуалних убеђења. Сама интелигенција је, по аутору, постала градитељ националне свести. Њен најважнији инструмент, језик, постао је један од основних израза националног осећања.⁷ Ставови писаца различите провенијенције спајали су се у једној тачки, потреби за сменом постојећег стања. Словенофили и западњаци, иако приметно подељени, често су заступали идентичне ставове, као што је, на пример, повратак институције сеоске општине. Писци, као што су Гогољ, Достојевски или Толстој, нису се бавили само актуелним социјалним проблемима, већ, пре свега, духовном обновом православља у Русији, што официјелном црквом (Достојевски), што сопственим религијским системом (Толстој).

Четврти део дела је хронолошки и бави се империјалном проблематиком после Кримског рата, до револуције 1917. године.

Пораз у Кримском рату изнео је на површину све слабости руске империје, пре свега на економском плану и плану комуникација. Многим примерима аутор нам показује грађанску иницијативу у усклађеним захтевима и западњака и словенофила за укидање кметства. Кметство је 1861, прогласом цара Александра II укинуто, али је прво одушевљење спласнуло после прокламације услова. Сељаци су добили грађанска права, али у оквирима сеоских општина како својих представништава, затим

⁷ Средином XIX века, подстицај је дало и појављивање до данас непревазиђеног речника руског језика В. И. Даља – „Толковий словарь живого великорусского языка”, прво издање 1863–1866. год. (комент. Ј. Ч.)

су на 49 година добили у откуп део земље коју су обрађивали, без права да је у том периоду могу продати. Мада су ово биле видне мањкавости, те процесе пратило је установљење земстава, који су, по мишљењу многих, оличавали стару руску народну демократију.⁸ За време Александра III земства су претрпела извесна ограничења, али сам народни дух који су она носила, није нестао.

Затим се приказује реафирмација судова као места где се реално делила правда, без пристрасности и интервенција са стране.

Штампа је добила велику слободу, тако да се слободно расправљало о разним темама.

Образовање је претрпело корените промене, постало је доступно свима, слобода мишљења на универзитетима постала је светиња, мада су је често злоупотребљавали револуционари, што је, опет, изазивало одмазду државе.

Говорећи о преображају економије, чини се да се аутор служио помало архаичним подацима, али и констатацијама. Напредак привреде, стварање тешке индустрије, изградњу железница, пре свега Транссибирске пруге, аутор искључиво везује за притицање страног капитала, не помињући улогу домаћег, који, нажалост, није био довољан. Страни капитал јесте био велики подстицај, али став да је Русија тада постала западна полуколонија, неодржив је. Министар финансија С. Ј. Вите, ослањајући се и на домаће ресурсе, извршио је свеобухватну економску реформу. Податак да је 1914. године страни капитал износио 47% аутор, вероватно, налази у „Историји СССР”, не тражећи и друге изворе.⁹ Насупрот томе, совјетски историчар Спирин сматра да је удео био око 30%, док британски историчар Норман Стоун износи податак о 12,5% уочи Првог светског рата.¹⁰

Познји импозантан економски раст у Русији утицао је на то да Русија брже пролази кроз фазе капиталистичког развоја, при чему је свет Чарлса Дикенса стигао у Русију крајем XIX и почетком XX века. Радничка беда и сељачко незадовољство у том периоду утицали су на рађање руског социјалистичког покрета. Како нам аутор показује, од „Шта да се ради?” Чернишевског, па све до Лењина, доминантан тип марксистичке организације био је дисциплинована група окупљена око једног циља. Таква је била и бољшевичка партија. Покушаји осталих

⁸ Александар Солжењин у својим делима слика земство као стару руску институцију локалне самоуправе, која је у Смутно доба (1605–1618. године) одржала Русију. cf. Александар Солжењин, *Руско њишање крајем 20. века*, Београд – Нови Сад 1995.

⁹ Према: Михаил Гелер, Александар Некрич, *Уједињавање на власт*, Подгорица 2000, 9.

¹⁰ Према: *ibid*, 9.

марксиста да „идењем у народ” или „народњачким” терором постигну циљ, били су, по аутором мишљењу, јалови и контрапродуктивни.

У међувремену, аутор нам показује да се империја почела учвршћивати програмом русификације. Сам цар Александар III је рекао: „Русија припада Русима.”¹¹ Иначе, политика русификације донела је контроверзне резултате. Аутор нам предочава да је она дала позитивније резултате код примитивнијих народа, док су код оних „свеснијих” последице биле супротне. Ојачао је национализам, а код неких и марксизам (као код Грузина), све као одговор на ту политику.¹²

Многонационална империја како због јачања унутрашњих тако и спољних национализама, западала је у кризе. Први судар империје и народа дошао је, по ауторовом мишљењу, у првој револуцији после изгубљеног руско-јапанског рата 1904/1905. године. Жеље да се заврше парцијално започете реформе у претходном веку, довеле су 9. јануара 1905. до крвопролића током тзв. Крваве недеље, када је убијено око 200 људи. Аутор нам, цитирајући изјаве сведока, предочава хаос, који је, после масовних штрајкова, владао у Русији. Парализа економског живота земље приморала је цара Николаја II да 17. октобра донесе манифест којим је предвиђен устав, гарантована су грађанска права свим слојевима, установљавало се законодавно тело – Државна Дума и свеопште право гласа. Ситуација се почела смиривати после тих мера, радници су се враћали у фабрике (осим оних најекстремнијих), сељаци, после првих немира, паљења племићких двораца, отимања земље, прихватили су формирање парламента који ће заступати и њихове интересе.

Империја током 1906–1917. године, у политичком смислу знатно се изменила. Политичке партије, парламент, све је то било ново за Русију. Тај период многи и називају најдемократскијим. Власт је отпочела велике реформе, које, нажалост, неће завршити. Аутор нам показује рад Думе која је, уз све тешкоће, мање-више, успешно обављала свој посао. По ауторовом мишљењу, први задатак владе и цара био је да оснажи свој утицај међу сељацима, традиционално наклоњеним владару.

У том правцу ишле су и реформе П. А. Столипина, председника Савета министара од 1906. до 1911. године. Аутор нас подробно упознаје са овим реформаторским покретом, последњим који је покушао да учврсти империју. Њиме су отклоњени недостаци реформи из 1861. године, чиме је сваки сељак добијао део општинске земље као приватну

¹¹ Према: А. Солжењин, *op. cit.*, 83.

¹² Грузински национализам био је антикапиталистички обојен, пре свега због анимозитета према Јерменима као трговачком сталезу. (комент. Ј. Ч.)

својину, као слободни грађанин могао је изаћи из сеоске општине, а ојачана је улога земстава као представништава народне демократије. Нажалост, та реформа није успешно завршена због атентата на Столипина 1911. године. Аутор нас упућује и на други сегмент Столипиновог деловања, којим су, реформом изборног закона 1907, учвршћивани положаји племства и крупне буржоазије, чиме су стекли већину у Думи. Таквим потезима Столипин је желео да ојача царске позиције међу два њему одувек одана слоја – племства и сељаштва. Столипин је, сматра аутор, желео од империје да створи националну државу, јачајући позиције руског народа у свим империјалним институцијама. Карактер тих реформи различито су тумачили разни аутори. Ми бисмо цитирали Троцког, тактичара Октобарске револуције, који је истакао да „руски пролетаријат не би био у стању да дође на власт 1917. године да је реформа завршена.”¹³

Недовршени посао прво је прекинуо светски рат, а потом и фебруарска револуција. Сликајући хаос после револуције, аутор нас упућује на све пропусте царске власти који су тада испливали на површину. Незадовољно сељаштво почело је са отимањем земље и спровођењем самоволне аграрне реформе, радници су, без обзира на синдикалне организације, оснивали совјете као конкуренцију Привременој влади и окосницу Октобарске револуције, војска је била деморалисана и одбијала је да се бори, нарастали су национализми, а руски народ, национално неосвешћен, ишао не знано куда.

Расточене империјалне институције, несигуран кредибилитет Привремене владе, били су одличан предуслов за акцију бољшевика. Сваку социјалну групу, по ауторовом казивању, они су придобили конкретним обећањима – сељацима поделу земље, радницима су обећали „диктатуру пролетаријата”, а војницима на фронту мир. Све је то допринело да у грађанском рату тег буде на страни „дрвених”. Међутим, успостављањем чврсте власти са конкретним тоталитарним обележјима, изјаловиле су се наде многих. Сељаци су добили колективизацију, радници само позерско учешће у фабрикама, а војска још чвршћу стегу. Створена је Совјетска империја, која је својим интернационализмом, изнова, угушила руско национално осећање.

Књига Цефрија Хоскинга представља дело које знатно обогаћује досадашње напоре да се изучи та материја. Хоскинг, пишући у најбољој традицији британске историографије, истински је осетио бреме које је руски народ носио кроз своју историју. Он објективно закључује да су највећи губитници империјалног искуства сами Руси. Противречи тежњи

западне историографије да прикаже остале народе као искључиве жртве. Управо су ти народи били највећи добитници, јер су могли да напредују у империјалној структури, неки су добили писмо, основне цивилизацијске тековине, периферија се обогатила на рачун руског тржишта, а сами Руси су остајали као слуге читаве империје. Због таквог односа према теми, књига Цефрија Хоскинга заслужује видно место у историографији која се бави Русијом.

Иначе, аутор нас на крају књиге упућује и у совјетско империјално искуство, па се надамо да ће нас обрадовати још једном луцидном студијом о положају руског народа у СССР.

Литература

1. Вернадский, Г. В., *Московское царство I*, Тверь – Москва 2000.
2. Geler, M., Nekrič, A., *Utopija na vlasti*, Podgorica 2000.
3. Карпович, М., *Имперская Россия (1801–1917 гг.)*, Тверь – Москва 2000.
4. Кисинџер, Х., *Дипломатија I*, Београд 1999.
5. Миронов, Б. Н., *Социјална историја Русије I*, С.-Петербург 1999.
6. Солжењин, А., *Руско ишћање крајем 20. века*, Београд – Нови Сад 1995.

¹³ Према: М. Гелер, А. Некрич, *op. cit.*, 11.